

4.0 KISWAHILI (102)

4.1 MATOKEO YA MTIHANI WA SOMO LA KISWAHILI:

Jedwali hili linaonyesha matokeo ya mtihani wa somo la Kiswahili katika muda wa miaka minne (2006 hadi 2009)

Jedwali 4: Matokeo ya Somo la Kiswahili (2006 – 2009)

Mwaka	Karatasi	Watahiniwa	Alama ya Juu	Alama ya Wastani	Alama ya Tanganisho
2006	1	241272	40	15.31	7.68
	2		80	40.60	11.80
	3		80	48.48	14.63
	Jumla		200	104.39	29.00
2007	1	272905	40	15.80	6.42
	2		80	32.22	11.91
	3		80	43.49	13.12
	Jumla		200	91.51	27.00
2008	1	304314	40	14.20	7.18
	2		80	29.18	11.43
	3		80	31.17	13.64
	Jumla		200	74.55	32.25
2009	1	335118	40	15.40	6.93
	2	335296	80	29.03	11.96
	3	335167	80	32.72	13.11
	Jumla		200	77.15	32.00

Jedwali hili laonyesha kuwa kwa ujumla:

- 4.1.1 Alama ya wastani ya karatasi ya 1(102/1) ya mwaka wa 2009 imceimarika ikilinganishwa na mwaka wa 2008
- 4.1.2 Matokeo ya karatasi ya pili (102/2) ya mwaka wa 2009 yameshuka kidogo yakilinganishwa na yale ya mwaka wa 2008.
- 4.1.3 Matokeo ya karatasi ya tatu (102/3) ya mwaka wa 2009 yameimarika kutoka alama ya wastani 31.17 mwaka wa 2008 hadi 32.72 mwaka wa 2009.
- 4.1.4 Matokeo ya Kiswahili kwa jumla katika mwaka wa 2009 yameimarika. Alama ya wastani ya Kiswahili kama somo ni 77.15 yakilinganishwa na mwaka wa 2008 ambapo alama hii ilikuwa 74.55(ongezeko la 2.6)
- 4.1.5 Alama ya tanganisho inaonyesha kuwa kuna baadhi ya watahiniwa ambao waliweza kujipatia alama nyingi zaidi ya alama ya wastani mwaka wa 2009.

4.2 INSHA (102/1)

Jedwali 5: Matokeo ya Karatasi ya kwanza ya miaka ya 2006 – 2009.

Mwaka	2006	2007	2008	2009
Alama ya Wastani	15.31	15.80	14.20	15.40
Alama ya Tanganisho	7.68	6.42	7.18	6.93

Jedwali hili laonyesha kwamba kwa miaka minne mfululizo (2006-2009), matokeo ya karatasi ya 102/1 yamekuwa mabaya na kwamba watahiniwa wengi hawajaweza kujipatia alama zaidi ya nusu ya alama zote ambazo zinawenza kutuzwa ambazo ni 40 ingawaje alama ya wastani imeimarika mwaka wa 2009 kwa kiasi cha 1.2 ikilinganishwa na mwaka wa 2008.

Tutachanganua swali la kwanza ambalo lilikuwa la **lazima** na ambalo halikufanywa vizuri, na vilevile swali la **tatu** ambalo lilijaribiwa na watahiniwa wachache zaidi ya maswali mengine na hata wachache hao walitazika pakubwa, huku wengi wao wakipotoka.

Swali la 1

Insha ya **lazima**.

Umealikwa kitongojini mweno kama ingeni wa heshima katika hasla ya kuzindua kundi la wasanii wa Kikwetu. Andika hotuba utakayotoa ya kuonyesha umuhimu wa sanaa na michezo.

Watahiniwa walikosa alama kwa sababu wengi hawakuilenga hadhira iliyotarajiwa yaani kundi la Kikwetu. Kadhalika, walishughulikia kwa ujumla kuhusu michezo ya riadha, kandanda na kadhalika (michezo ya uwanzani) badala ya michezo ya kisanaa (ya jukwaani) kama vile drama, nyimbo, ukariri wa mashairi na matumizi mengine ya vipawa katika sanaa ya uigizaji.

*Tafadhali tazama mwongozo ulioambatanishwa katika ripoti hii ili uone jinsi insha hii ya hotuba ilivyostahili kuandikwa.

Swali la Tatu

Samaki buanza kuoza kichwani.

Hili lilikuwa swali la methali. Watahiniwa walipotoka katika kutafsiri maana ya methali hivyo basi wakapotoka katika hoja walizoshughulikia.

Aidha, watahiniwa wengi hawakulijaribu swali hili kabisa.

Mtahiniwa alitarajiwa aandike insha juu ya kisa kimoja kinachodhahirisha kuwa asasi yoyote ya kijamii ambayo imepotoka au ina kasoro/dosari/ila/udhaifu (uozo), huanzia kwa viongozi wake. Kwa mfano watoto wakikosa maadili, kuna uwenzekano mkubwa kuwa wazazi ndio waliotangulia kuyakosa maadili hayo.

4.3 MAPENDEKEZO:

- Walimu wazidi kuwapa wanafunzi mazoezi zaidi katika uandishi wa kiuamilifu.
- Walimu watumice silabasi za K.I.E. na K.N.E.C. katika ufundishaji wao.
- Wanafunzi wahimizwe kusoma magazeti na kujifahamisha na matukio ya kila siku katika jamii na mazingira yao-kitaifa na pia kimataifa; ilmuradi waweze kuyashughulikia maswali yanayohusu maswala ibuka iwapo yatatahiniwa. Wasijikite katika maswala yaliyo vitabuni pekee.

4.4 LUGIA (102/2)

Jedwali 6: Matokeo ya Karatasi ya pili (102/2) ya miaka ya 2006 hadi 2009.

Mwaka	2006	2007	2008	2009
Alama ya Wastani	40.60	32.22	29.18	29.03
Alama ya Tanganisho	11.80	11.91	11.43	11.96

Matokeo ya karatasi ya 102/2 yameshuka mwaka wa 2009. Matokeo haya ndiyo ya chini zaidi katika kipindi cha miaka minne.

Maswali ya uufahamu na ufupisho/muhtasari ndiyo yaliyowatatiza watahiniwa.

Tutayachanganua hapa.

Swali la 1

UFAHAMU

Soma makala yaifuatayo kisha ujibu maswali.

Wanasaikolojia wanabainisha kati ya sehemu mbili kuu katika akili ya binadamu: ung'amuza na ung'amuzibwete. Ung'amuza ni sehemu ya ubongo ambayo kimsingi hupanua na kudadavua yanayotendeka hususan mchana. Ung'amuzibwete ni kibimimethali chake; hufanya kazi wakati binadamu anapolemazwa na usingizi. Baadhi ya mambo anayoshuhudia binadamu mchana yanaingia kwenye ung'amuzibwete wake na kutokeza katika ndoto zake usiku.

Kwa mujibu wa mawazo ya Sigmund Freud, mwanaasaikolojia wa jadi anayechukuliwa na wengi kama mwasi si wa taaluma ya saikolojia, mambo yanayopatikana katika ung'amuzibwete yana sifa hasi. Freud abidahili kuwa binadamu huyaficha na kuyabania kwenye ung'amuzibwete mambo ambayo hawezi kuyasema kadammasi. Alieza kuwa matamano yasiyokubalika, makatazo ya jamii, fikra na kauli zilizoharanishwa na miko ya kijamii hubanwa katika ung'amuzibwete. Shehena hiyo ndio inayochipua kwa njia ya ishara za ndoto, mitelezo ya kauli, yaani maneno au kauli zinazotutoka bila wenyewe kukusudia, ishara na lugha ya kitamathali katika uandishi wa kibunifu na kadhalika.

Ung'amuzibwete una uwezo mkiwa wa kuathiri matendo ya binadamu. Huu ndio msingi unaowafanya wanasaikolojia wengi, akiwepo Freud, kusema kuwa tajriba ya mtoto inaweza kufichwa kwenye sehemu hiyo na hatinaye kuiishi kutokeza katika utu uzima wake. Kwa kuwa tunapoingiliana na binadamu wenzetu kila siku tunayang'amuua tuyafanyayo, ung'amuza unaotuwezesha kutambua jema na ovu unatawala. Ung'amuzibwete unapotawala binadamu wenzetu watashindwa kutuelewa. Hii ndio hali anayokuwa nayo mwandawazimu. Ung'amuzibwete wake butawala. Sisi tunaotawaliwa na ung'amuza tunashindwa kurnwelewa; naye bila shaka anashindwa kutuelewa.

Carl Gustav Jung, aliyewahi kuwa mwanafunzi wa Freud, aliupinga mwelekeo wa Freud wa kuuangalia ung'amuzibwete kama jaa la mawazo mabaya, matamano, nia, fikra tulsi na dhana ambazo ni hasi. Jung alizuka na dhana mbili muhimu: Ung'amuzibwete wa kibinafsi na ung'amuzibwete jumuishi. Alisema ni ambo, fikra na uzoefu wowote mbaya unaomuhusu mtu binafsi hupatikana katika ung'amuzibwete wa kibinafsi. Dhana ya ung'amuzibwete jumuishi alitumia kuelezea sehemu ya akili ya binadamu ambayo inamfanya ayatende matendo fulani kama binadamu wenzake licha ya tofauti zao kiwakati na kijografisti. Kwa mfano, binadamu wengi wana sherehe za kuzaliwa mitoito, kuoza, ibada au mviga unaohusiana na kifo licha ya tofauti zao. Jung alisema kuwa kinachochochea hali hii ni urithi fulani wa kila mwanadamu. Urithi huo unapatikana katika ung'amuzibwete jumuishi.

Upo mwafikiano kati ya wataalamu hawa wawili kuwa ung'amuzibwete una uwezo wa kuathiri ung'amuza na matendo ya binadamu ya king'amuza. Wanasaikolojia wanashikilia kuwa binadamu hawezi kukamiliwa bila kuzihusisha sehemu zote mbili kwa sababu zinaathiriana.

Kwa ujumla, maswali ya kifungu yalihitaji mtahiniwa asome, aelewé na kuchanganua, kusanisi, kutafsiri, kutathmini na kutumia maudhui katika kifungu kujibu maswali.

Watahiniwa wengi walikosa alama katika swali hili kwa sababu wengi hawakuwa na stadi ya kujieleza vizuri na hivyo wakafanya makosa mengi ya sarufi na tahajia.

Swali la 1 (a)

(a) Kwa nini ung'amuzibwete unaelezwa kama kinyume cha ung'amuza?

Majibu

Ung'amuzibwete hufanya kazi mtu anapokuwa usingizini/usiku ilhali ung'amuza hufanya kazi mtu akiwa yu macho/mchana

Swali (b)

Eleza mtazamo wa Freud kuhusu ung'amuzibwete.

Majibu

Mambo nayayopatikana katika ung'amuzibwete yana sifa hasi.

- Huficga/hubania mambo ambayo binadamu hawezi kuyasema (kadammasi/wazi/peupe.)
- Hubania matamano yasiyokubalika na jamii/makatazo ya jamii.

- Hubania kauli zilizoharamishwa na miko ya jamii.

Swali (c)

Kwa mujibu wa Freud yaliyomo kwenye ung'amuzibwete hudhihirika vipi?

Majibu

Kwa ishara za ndoto

- Kwa mitelezo ya kauli
- Kwa ishara
- Kwa matumizi ya lugha ya kitamathali katika uandishi.

Swali (d)

Eleza tofauti ya mawazo kati ya Sigmund Freud na Carl Gustav Jung.

Majibu

Freud aliuangalia ung'amuzibwete kama jaa la mawazo mabaya, fikra na dhana hasi ilhali Jung aliwaza kuwili.

au

Jung alizuka na ung'amuzibwete binafsi na ung'amuzibwete jumuishi.

au

Jung aliongezea ung'amuzibwete jumuishi.

Swali (e)

Taja hoja inayowafungamanisha Jung na Freud.

Majibu

Ung'amuzibwete una uwazo wa kuathiri ung'amuzi na matendo ya binadamu ya king'amuzi.

Swali la pili: Ufupisho

MUHTASARI

Utaifa ni mshikamano wa hisia zinazowafungamanisha watu wanaoishi katika taifa moja. Taifa huundwa na watu wanaoishi katika nchi moja na ambao wanajitambua kisiasa kama watu wenye mwalekeo, mwono na hatima sawa. Utaifa umejengwa kwenye hisia za mapenzi kwa nchi na utambuzi wa kwamba rangi, cheo, hadhi, eneo, kabilu au tofauti nyinezeo baina ya watu wanaoishi katika nchi moja si sababu ya kuwatenganisha.

Nchi moja huweza kuwa na watu wa makabila tofauti, wenye inatabaka ya kila nui na mawazo ainati. Watu hao wanapotambua kuwa kuna sherisi nyineze inayowafungamanisha kama fahari ya kuwa watu wa nchi hiyo, falsafa na imani sawa ambayo ishara yake kuu ni wimbo wa taifa na kuwa tofauti kati yao si muhimu huwa wamefikia kuunda taifa.

Mhumili mkunwa utaifa ni uzalendo. Uzalendo ni mapenzi makubwa aliyo nayo mtu kwa nchi yake. Mapenzi haya ndiyo yanayoongoza matendo yake, matamano yake, mawazo yake, itikadi yake, mwonoulmwengu wake na muhimu zaidi mkabala wake kuihusu nchi yake na hatima ya nchi yenye. Uzalendo ni nguzo muhimu sana ya taifa. Mzalendo hawezikuyatenda mambo yanayoweza kuiletea nakama nchi yake.

Matendo ya mzalendo huangazwa na mwenge wa mema anayoitakia nchi au taifa lake. Hawezi kushiriki kwenye harakati na amali ambazo zinahujumu au kufumua mshikamano wa taifa zima au kutawaliwi na kitiba cha kutaka kujinufaisha yeze mwenyewe au jamii yake finyu. Matendo ya mzalendo wa kitaifa yanaongozwa na mwalekeo wa kuiboresha nchi yake. Swali finalomwongoza mtu huyo ni: nimeifanya nini nchi yangu au taifa langu? Alhasili mtu anayeipenda nchi yake hawezikuongozwa na umero wa kibin afsi tu wa kujilimbikia mali, utajiri au pesa. Yuko radhi kuhasirika kama mtu binafsili ili taifa au nchi yake inufaika.

Utaifa ni inche aali ambao unapaliliwa kwa uzalendo, kuepuka hawaa za nafsi, kusinywa na taasubi za kikabilu na kuacha tamaa ya kujinufaisha. Hali hiyo inapofikiwa, hatima ya wanajamii wa taifa linalohusika huwa nzuri na mustakabali wao na wa vizazi vyao huwa wa matumaini makubwa.

Swali hili lilihitaji mtahiniwa asome kifungu na kusanisi hoja muhimu na kuzifanya muhtsari bila kuacha mawazo muhimu wala kupoteza maana asili ya kifungu.

Mtahiniwa pia alihitaji stadi ya kutumia viunganishi vifaavyo ili kuleta mtiririko unaoridhisha. Watahiniwa wengi walilemewa katika upande wa kutumia viunganishi ili kutiririsha mawazo. Wengi waliinua sehemu ambazo hazikuwa na uhusiano wowote kihoga. Stadi ya kujieleza kwa mtiririko ufaao lazima ifundishwe.

- Dondoa sifa kuu za utaifa (maneno 40 – 50)

(b) Kwa kutumia maneno kati ya 60-70, onyesha misingi ya kumtathmini mzalendo

4.5 MAPENDEKEZO

- Walimu waendelec kuwapa wanafunzi mazoczi ya maswali ya usahamu na kusahihisha wakizingatia sarufi kwa sababu jambo hili linazingatiwa wakati wa kusahihisha mtihani wa kitaifa.
- Wanafunzi wasisitiziwe kwamba baadhi ya maswali ni ya stadi za juu kama matumizi na tathmini kwa hivyo maswali ambayo hayaonckani kuwa na majibu ya kuinua moja kwa moja huulizwa pia.
- Wanafunzi wapewe mazoczi ya muhtasari huku mtiririko ufaao ukisisitizwa mara kwa mara ndio wazoe kumtia viunganishi kutiririsha hoja katika kujibu maswali ya muhtasari.

*Masuala yote katika silabasi yafundishwe katika upana wake bila kubagua.

4.6 FASIII (102/3)

Matokeo ya karatasi ya tatu (102/3) ya miaka ya 2006 hadi 2009.

Mwaka	2006	2007	2008	2009
Alama ya Wastani	48.48	43.49	31.17	32.72
Alama ya Tanganisho	14.63	13.12	13.64	13.11

Matokeo ya karatasi ya tatu (102/3 ya mwaka wa 2009 yameimarika kutoka alama ya wastani ya 31.17 mwaka wa 2008 hadi 32.72 mwaka wa 2009.

Tutachanganua swali la kwanza pekee katika karatasi hii kwa sababu lilikuwa la **lazima**. Pia ndilo lililoonekana kuwapa watahiniwa changamoto kidogo.

Swali hili lilikuwa ni la **muktadha** kutoka kwa riwaya ya **Utengano (S.A Mohamed)**.

Watahiniwa hawakuweza kueleza muktadha wa maneno hayo vema; hali iliyopelekea watahiniwa wengi kushindwa kujibu schemu zingine za swali hili.

Swali 1

"Katu asingajitia kibuibui na kutanga na njia. Lo, kachoshwa na shimiri za baruti anazoshindiliwa moyoni mwake."

(a) Eleza muktadha wa dondoo hili.

Majibu

- a) (i) Haya ni maclezo ya mwandishi kuhusu mawazo ya Selume;
(ii) Anahisi hana mume kwani Shoka amepuuza wajibu wake
(iii) Kama si wanawe, Selume hangejisumbua kutafuta chakula
(iv) Anahisi hana mume kwani shika amepuuza wajibu wake
(v) Amemwachia jukumu la malezi na kutafuta riziki, kazi ya Shoka ni kudowea alichokitafuta Selume.

(b) Taja na usafanue tamathali ya usemi iliyotumika katika dondoo hili.

Majibu

Sitiari/Jazanda:Mifano:Shimiri za baruti — alama 1

Kutaja — alama 1

Mfano — alama 1

Maelezo:

→Matatizo ya ndoa na maisha ya Selume yanafananishwa na “Shimiri za baruti zanazoshindiliwa moyoni.”

Matatizo hayoo yanamqumiza moyoni

Alama 2

(1) Msemo: nahua

Mfano:Kutanga na njia

Maelezo:-hangai ka akitafuta, enda huku na huko.

- Nidaa/siyahi Lo! katu. Kuonyesha hisia za kuchukizwa na mkondo wa ndoa yake.

(c) Eleza umuhimu wa kisa kinachorejelewa na dondoo.

Majibu

(C) (i) Kudhulumiwa kwa mwanamke katika ndoa mf .Selume na Shoka.

(ii) Kutowajibika kwa wanaume mf. Shoka

(iii) Wanawake kuendelea kubaki katika ndoa za matatizo kwa sababu ya watoto wao na kujitolea kuteketeza yaliyopuuzwa na waume zao.

(d) Kwa kurcjelca matukio mengine katika riwaya ya Utengano, fafanua maudhui mawili yanayoashiriwa na dondoo hili.

Majibu

(d) 1. Asasi ya ndoa /unyumba – ya Maksuudi na Tamima na ya Maksuudi na Mwanasururu

(i) Matatizo kati ya mume na mke

(ii) Dhiki zinazowakumba wanawake katika ndoa

(iii) Tamima analazimika kutawa kwa amri ya mumewe Bw. Maksuudi

(iv) Hana ruhusa ya kutoka wala kumwalika mtu nyumbani.

(v) Analazimika kujifungua nyumbani licha ya ushauri wa madaktari kutoptana na msimamo wa mumewe.

(vi) Bi Farashuu anapomsaidia kujifungua anacharazwa vibaya na mumewe na kufukuzwa nyumbani.

(vii) Ananyimwa uhuru wa kuwa na mwanawe mdogo anayeishia kufariki

(viii) Tabia ya Bw. Maksuudi inaishia kuivunja jamaa yao.

(ix) Bw. Maksuudi anamwacha mkewe na kuwa uata wanawake wengine kama Shoka anavyomwacha mkewe na kufuata wanawake wengine huko nje.

(x) Mwanamke ananyimwa uhuru wa kuishi kama kiumbe anayeweza kujiamulia.

(xi) Mwanamke hana uhuru wa kiuchumi → mf. Mwanasururu ananyimwa urithi wake.

2. (b) (i) Tabdila – mvuwa, kibaruwa

(ii) Lahaja – mte, kutipuza, mtilizi

(iii) Mazida – tisiya

(iv) Inkisari – ikajinamiya/lingiapo

(v) Kuboronga sarufi.

Kutaja 1, mfano 1 = zozote 2 x 2=4

(d) 1. Asasi ya ndoa /unyumba – ya Maksuudi na Tamima na ya Maksuudi na Mwanasururu

(xii) Matatizo kati ya mume na mke

(xiii) Dhiki zinazowakumba wanawake katika ndoa

(xiv) Tamima analazimika kutawa kwa amri ya mumewe Bw. Maksuudi

(xv) Hana ruhusa ya kutoka wala kumwalika mtu nyumbani.

- (xvi) Analazimika kujifungua nyumbani licha ya ushauri wa madaktari kutokana na msimamo wa mumewe.
- (xvii) Bi Farashuu anapomsaidia kujifungua anacharazwa vibaya na mumewe na kufukuzwa nyumbani.
- (xviii) Ananyimwa uhuru wa kuwa na mwanawe mdogo anaycishia kufariki
- (xix) Tabia ya Bw. Maksuudi inaishia kuivunja jamaa yao.
- (xx) Bw. Maksuudi anamwacha mkewe na kuwafuata wanawake wengine kama Shoka anavyomwacha mkewe na kufuata wanawake wengine huko njc.
- (xxi) Mwanamke ananyimwa uhuru wa kuishi kama kiumbu anayewenza kujamulia.
- (xxii) Mwanamke hana uhuru wa kiuchumi → mf. Mwanasururu ananyimwa urithi wake.

4.7 MAPENDEKEZO

- Walimu wasfundishe vitabu vilivyoteuliwa kwa ukamilifu wake huku wakizingatia ploti, wahusika, maudhui, mbinu na lugha.
- Wanafunzi wahimizwe kutambua masuala muhimu yanayojitokeza katika hadithi zote katika Mayai Waziri wa Maradhi na Hadithi Nyingine.
- Wanafunzi wawekewe misingi bora katika fasihi simulizi tangu kidato cha kwanza.

TANB. Ni dhahiri kwamba kwa jumla matokeo ya mtihani wa somo la Kiswahili yameimarika katika mwaka wa 2009 yakilinganishwa na mwaka wa 2008. Ni matarajio yetu kuwa walimu na wanafunzi watamakinika kujifaidi na mapendekezo tuliyoyatoa katika ripoti hii ili kuzidi kuboresha matokeo ya somo la Kiswahili katika siku za halafu.

29.2 KISWAHILI (102)

29.1.1 Kiswahili Paper 1 (102/1)

1. Insha ya lazima.

Umealikwa kitongojini mwenu kama mgeni wa heshima katika hafla ya kuzindua kundi la wasanii wa Kikwetu. Andika hotuba utakayotoa ya kuonyesha umuhimu wa sanaa na michezo.

2. "Utali una madhara mengi kuliko faida hapa nchini." Jadili.
3. Samaki buanza kuoza kichwaaji.
4. Andika insha itakayomalizikia kwa : Hapo ndipo nilipotambua kuwa kama maswala yao hayatashughulikiwa kwa dhati, vijana ni kama bomu ambalo liko tayari kulipuka wakati wowote.

29.2.2 Kiswahili Paper 2 (101/2)

I UFAHAMU

Soma makala yafuatayo kisha ujibu maswali.

Wanasaikolojia wanabainisha kati ya sehemu mbili kuu katika akili ya binadamu: ung'amuza na ung'amusibwete. Ung'amuza ni sehemu ya ubongo ambayo kimsingi hupanua na kudadavua yanayotendeka hususan mchana. Ung'amusibwete ni kibinimethali chake; hufanya kazi wakati binadamu anapolemazwa na usingizi. Baadhi ya mambo anayoshuhudia binadamu mchana yanaingia kwenye ung'amusibwete wake na kutokeza katika ndoto zake usiku.

Kwa mujibu wa mawazo ya Sigmund Freud, mwanaasaikolojia wa jadi anayechukuliwa na wengi kama mwasisi wa taaluma ya saikolojia, mambo yanayopatikana katika ung'amusibwete yana sifa hasi. Freud alidahili kuwa binadamu huysiche na kuyabania kwenye ung'amusibwete mambo ambayo hawezi kuyasema kadarnasi. Alieleza kuwa matamanio yasiyokubalika, makatazo ya jamii, fikra na'kauli zilizoharamishwa na miko ya kijamii hubanwa katika ung'amusibwete. Shehena hiyo ndiyo inayochipuza kwa njia ya ishara za ndoto, mitelezo ya kauli, yaani maneno au kauli zinazotutoka bila wenyewe kukusudia, ishara na lugha ya kitamathali katika uandishi wa kibunifu na kadhalika.

Ung'amusibwete una uwezo mkubwa wa kuathiri matendo ya binadamu. Huu ndio msingi unaowafanya wanasaikolojia wengi, akiwepo Freud, kusema kuwa tajriba ya mtoto inaweza kufichwa kwenye sehemu hiyo na hatimaye kuishia kutokeza katika utu uzima wake. Kwa kuwa tunapoingiliana na binadamu wenzetu kila siku tunayang'amua tuyafanyayo, ung'amuza unaotuwezesha kutambua jema na ovu unatawala. Ung'amusibwete unapotawala binadamu wenzetu watashindwa kutuelewa. Hii ndiyo hali anayokuwa nayo mwendawazimu. Ung'amusibwete wake hutawala. Sisi tunaotawaliwa na ung'amuza tunashindwa kumwelewa; naye bila shaka anashindwa kumwelewa.

Carl Gustav Jung, aliywahi kuwa mwanafunzi wa Freud, aliupinga mwelekeo wa Freud wa kuuangalia ung'amusibwete kama jaa la mawazo mabaya, matamanio, nia, fikira tuli na dhana ambazo ni hasi. Jung alizuka na dhana mbili muhimu: Ung'amusibwete wa kibinagsi na ung'amusibwete jumuishi. Alisema mambo, fikra na uzoefu wowote mbaya unaomuhusu mtu binagsi hupatikana katika ung'amusibwete wa kibinagsi. Dhana ya ung'amusibwete jumuishi aliitumia kuelezea sehernu ya akili ya binadamu ambayo inamfanya ayatende matendo fulani kama binadamu wenzake licha ya tofauti zao kiwakati na kijiografia. Kwa mfano, binadamu wengi wana sherehe za kuzaliwa mtoto, kuoza, ibada au mviga unaohusiana na kifo licha ya tofauti zao. Jung alisema kuwa kinachochochaea hali hii ni urithi fulani wa kila mwanadamu. Urithi huo unapatikana katika ung'amusibwete jumuishi.

Upo mwafikiano kati ya wataalamu hawa wawili kuwa ung'amusibwete una uwezo wa kuathiri ung'amuza na matendo ya binadamu ya king'amuza. Wanasaikolojia wanashikilia kuwa binadamu hawezi kukamilika bila kuzihusisha schemu zote mbili kwa sababu zinaathiriana.

- (a) Kwa nini ung'amusibwete unaelezwa kama kinyume cha ung'amuza? (alama 2)
- (b) Eleza mtazamo wa Freud kuhusu ung'amusibwete. (alama 3)
- (c) Kwa mujibu wa Freud yaliyomo kwenye ung'amusibwete hudhibirika vipi? (alama 4)
- (d) Eleza tofauti ya mawazo kati ya Sigmund Freud na Carl Gustav Jung. (alama 4)
- (e) Taja hoja inayowafungamanisha Jung na Freud. (alama 2)

2. MUHTASARI

Utaifa ni mshikamano wa hisia zinazowafungamanisha watu wanaoishi katika taifa moja. Taifa huundwa na watu wanaoishi katika nchi moja na ambao wanajitambua kisiasa kama watu wenye mwelekeo, mwono na hatima sawa. Utaifa umejengwa kwenye hisia za mapenzi kwa nchi na utambuzi wa kwamba rangi, cheo, hadhi, eneo, kabilia au tofauti nyinginezo baina ya watu wanaoishi katika nchi moja si sababu ya kuwatenganisha.

Nchi moja huweza kuwa na watu wa makabila tofauti, wenye matabaka ya kila nui na mawazo ainati. Watu hao wanapotambua kuwa kuna sherisi nyingine inayowaunganisha kama fahari ya kuwa watu wa nchi hiyo, falsafa na imani sawa ambayo ishara yake kuu ni wimbo wa taifa na kuwa tofauti kati yao si muhimu huwa wamefikia kuunda taifa.

Mhimili mkuu wa utaifa ni uzalendo. Uzalendo ni mapenzi makubwa aliyo nayo mtu kwa nchi yake. Mapenzi haya ndiyo yanayoongoza matendo yake, matamanio yake, mawazo yake, itikadi yake, mwonoulimwengu wake na muhimu zaidi inkabala wake kujhusu nchi yake na hatima ya nchi yenye. Uzalendo ni nguzo muhimu sana ya taifa. Mzalendo hawezi kuyatenda mambo yanayoweza kuiletea nakama nchi yake.

Matendo ya mzalendo huangazwa na mwenge wa mema anayoitakia nchi au taifa lake. Hawezi kushiriki kwenye harakati na amali ambazo zinahujumu au kufumua mshikamano wa taifa zima au kutawaliwa na kitiba cha kutaka kujinufaisha yeye mwenyewe au jamii yake finyu. Matendo ya mzalendo wa kitaifa yanaongozwa na mwelekeo wa kuiboresha nchi yake. Swali linalomwongoza mtu huyo ni: nimeifanyia nini nchi yangu au taifa langu? Alhasili mtu anacyipenda nchi yake hawezi kuongozwa na umero wa kibinagsi tu wa kujilimbikia mali, utajiri au pesa. Yuko radhi kuhasirika kama mtu binafsi ili taifa au nchi yake inufaikie.

Utaifa ni mche aali ambao unapaliliwa kwa uzalendo, kuepuka hawaa za nafsi, kusinywa na taasubi za kikabila na kuacha tamaa ya kujinufaisha. Hali hiyo inapofikiwa, hatima ya wanajamii wa taifa linalohusika huwa nzuri na mustakabali wao na wa vizazi vyao huwa wa matumaini makubwa.

- (a) Dondoa sifa kuu za utaifa. (maneno 40 – 50) (alama 6, 1 ya mitiririko)

Matayarisho
Jibu

- (b) Kwa kutumia maneno kati ya 60 – 70, onyesha missingi ya kumtathminni mzalendo. (alama 9, 1 ya mitiririko)

Matayarisho

Jibu

3 MATUMIZI YA LUGHA

- (a) Andika sentensi mbili zifuatazo kama sentensi moja kwa kutumia kiwakilishi kirejeshi.

- (i) Duka la Bahati lina bidhaa nyingi.
(ii) Juma anafanya kazi katika duka la Bahati.

(alama 2)

- (b) (i) Eleza matumizi mawili ya kiambishi -ji-. (alama 2)

- (ii) Tunga sentensi moja kuonyesha moja ya matumizi hayo. (alama 2)

- (c) Tumia visawe vya maneno yaliyopigwa mstari kuandika tena sentensi ifuatayo:
Ukuta umemwumiza myulana alipokuwa akiuparaga. (alama 3)

- (d) Chora vielelezo matawi vya sentensi ifuatayo:
Bakari, Roda na Hirsi wamefurahi kupita mtihani. (alama 4)
- (e) Tambua sauti ambazo si za ufizi katika sauti hizi.
m, t, n, z, gh. (alama 1)
- (f) Tunga sentensi sahihi ukitumia -fa- katika hali ya mazoea. (alama 2)
- (g) Onyesha kwa kupiga mstari iliko shadda katika maneno mawili yafuatayo:
 (i) Malaika
 (ii) Nge (alama 2)
- (i) Tunga sentensi ukitumia kielezi cha jinsi cha nomino ifuatayo:
Uganda (alama 2)
- (j) Bainisha sentensi sahili zilizo katika sentensi mseto ifuatayo:
Hamali ambaye ameugua alisema kuwa angekwenda hospitali jana. (alama 3)
- (k) Andika ukubwa wa sentensi:
Ndovu wa Kiafrika ameharibu kichaka. (alama 2)
- (l) Iandike tena sentensi ifuatayo bila kutumia vitenzi visaidizi.
Wachezaji huenda wakawa wanaweza kushinda mchezo wa leo. (alama 2)
- (m) Andika kwa msemo halisi: Baba alipotuuliza kama tungependa kwenda Mombasa wakati wa likizo tulimjibu kwamba tulitaka kwenda Kisumu kwa kuwa tulikuwa hatujalionia Ziwa Victoria. (alama 3)
- (n) Huku ukitoa mifano mwafaka onyesha matumizi mawili ya kinyota(*) katika sarufi ya Kiswahili. (alama 4)
- (o) Kanusha sentensi ifuatayo:
Hapo napo ndipo nitakapo. (alama 1)
- (p) Andika kinyume cha:
Furaha amehamia mjini. (alama 1)
- (q) Andika maneno yafuatayo katika kauli zilizoonyeshwa katika mabano

<u>Neno</u>	<u>Kauli</u>	<u>Jibu</u>
(i) Imba	(tendesha)	.....
(ii) Choka	(tendea)	.....

 (alama 2)
- 4 ISIMUJAMII**
Eleza majukumu matano matano ya Kiswahili kama lugha ya Kitaifa na Kimataifa. (alama 10)

29.2.3 Kiswahili Paper 1 (102/3)

RIWAYA S. A. MOHAMED: Utengano

1 Lazima

"Katu asingajitia kibuibui na kutanga na njia. Lo, kachoshwa na shimiri za baruti anazoshindiliwa moyoni mwake."

- (a) Eleza muktadha wa dondoo hili. (alama 4)
- (b) Taja na usafanue tamathali ya usemi iliyotumika katika dondoo hili. (alama 4)
- (c) Eleza umuhimu wa kisa kinachorejelewa na dondoo. (alama 4)
- (d) Kwa kurejelea matukio mengine katika riwaya ya *Utengano*, fafanua maudhui mawili yanayoashiriwa na dondoo hili. (alama 8)

USHAIRI

Jibu swali la 2 au la 3

2 Soma shairi hili kisha ujibu maswali yanayofuata:

KIBARUWA : Abdilatif Abdalla

Kwenye shamba hilo kubwa asilani hakunyi mvuwa!
Ni kwa mitilizi ya jasho langu ndiyo hunweshezwa
Kwenye shamba hilo kubwa sasa imeshaiva kahawa
Na buñize ni matone ya damu yangu niliyotowa
Ndipo mte ukatipuza!

Buni hiyo itakaangwa buni hiyo itapondwapondwa
Buni hiyo itasagwa na buni hiyo itafyondwafyondwa
Bali itabaki nyeusi kama ngozi yangu Kibaruwa

Waulize ndege kwa nyimbo nyanana watutumbuizao
Julize na mito kwa furaha maji itiririkao
Uulize na upopo mkali kwa ghadhabu uvumao -

Viulize: Ni nani araukaye na mapema kuzitema mbuga na kuzilaza?
Viulize: Ni nani akweaye minazi tangu kuchapo hadi lingiapo giza?
Viulize: Ni nani abebeshwaye mizigo hadi maungo yakageuka shaza?
Halafuye hana faida moja apatayo wala malipo yanayotosheleza -
Isipokuwa kusundugwa na kutupiwa matambara na vyakula vilivyooza?
Viulize: Ni nani huyo ni nani!

Viulize: Ni nani ayalimaye mashamba na kuyapaliliya?
Na mimea kochokocho ikajaa kwa uzito ikajinamiya?
Hatimaye nani atajirikaye mali yakammiminikiya
Akaota na kitambi kama mja mzito wa miezi tisiya
Na akaongeza magari na wanawake kutoka na kuingiya?
Viulize: Ni nani huyo ni nani!

Na hao ndege kwa nyimbo nyanana watutumbuizao
Nayo hiyo mito kwa furaha maji itiririkao
Na huo upepo mkali wenyewe ghadhabu uvumao
Vyote hivyo vitatu vitakujibu kwa umoja wao:
“Ni Kibaruwa Manamba ndiye intendaji hayo!”

- (a) Eleza dhamira ya shairi hili. (alama 2)
- (b) Kwa kutoa mifano, eleza aina mbili za idhini ya kishairi alizotumia mshairi (alama 4)
- (c) Kwa kurejelea ubeti wa tatu taja na ueleze tamathali ya usemi na mbinu ya kimuundo iliyotumika. (alama 4)
- (d) Huku ukitoa mifano, eleza kwa kifupi mwelekeo wa mshairi kuhusu vibarua. (alama 4)
- (e) Andika ubeti wa tano katika lugha ya nathari. (alama 4)
- (f) Onyesha utata wa maana katika matumizi ya **Kibaruwa Manamba**. (alama 2)

3 Soma shairi hili kisha ujibu maswali yanayofuata:

Kila Mchimba Kisima

Musa Mzenga

- 1 Tenda utendapo tendo, tendo tendo kwa hekima,
Liandamane mwenendo, sawa na yako kalima,
Kalima yenyé upendo, kufurahisha mtima,
Kila mchimba kisima, budi hungia mwenyewe.
- 2 Utendapo la faraja, tendo ni yako salama,
Ya kukupa kila tija, na ushindi wa daima,
Upate njema daraja, duniani na kiyama,
Kila mchimba kisima, budi hungia mwenyewe.
- 3 Utendapo la miuja, tendo ni yako nakama
Ya kukutia harija, hasara kukuandama,
Usione afuwaja, mwanzo na yako hatima,
Kila mchimba kisima, budi hungia mwenyewe.
- 4 Nakwambia uelewe, pulika ninayosema,
Si ari ya mwenginewe, kumuonya kwa lazima,
Mtu hufunza mwanawewe, kwanza ajue heshima,
Kila mchimba kisima, budi hungia mwenyewe.
- 5 Nisipokwambia wewe, kukufunza kila jema,
Kusudi nikuongowe, uepukwe na tuhuma,
Matusi ndimi nipawe, ila na kila lawama,
Kila mchimba kisima, budi hungia mwenyewe.
- 6 Hii si heri ujuwe, matusi kunigandama,
Hadhi usiniuzuwe, hamithilishwa na nyama,
Fikiri moyo utuwe, nikupapo taaluma
Kila mchimba kisima, budi hungia mwenyewe.
- 7 Shika tena utambuwe, wasia huu ni mwema,
Matendo usipunguwe, mazuri kutenda hima,
Yatende ubarikiwe, upawe na taadhima,
Kila mchimba kisima, budi hungia mwenyewe.
- 8 Yakupasa uchunguwe, kila jambo kulipima,
Upime ufanuwe, mambo yote kwa alama,
La kuwaka ulijuwe, pia lipi la kuzima,
Kila mchimba kisima, budi hungia mwenyewe.

- (a) Eleza maudhui ya shairi hili. (alama 4)
- (b) Ujumbe unaowasilishwa katika shairi hili una hadhira lengwa tatu. Zitaje na utoe mifano. (alama 6)
- (c) Eleza umuhimu wa kipokeo kinachotumiwa katika shairi hili. (alama 4)
- (d) Andika ubeti wa tano kwa lugha ya nathari. (alama 4)
- (e) Eleza maana ya msamiati ufuatao kama ulivyotumiwa katika shairi:
 (i) afuwaja
 (ii) taaluma (alama 2)

TAMTHILIA

KITHAKA WA MBERIA: *Kifo Kisimani*

Jibu swali la 4 au la 5

- 4 Huku ukitoa mifano mwafaka, fafanua mbinu zozote kumi zinazotumiwa na utawala wa Bokono kuendeleza udhalimu katika nchi ya Butangi. (alama 20)
- 5 Eleza huku ukitumia mifano mwafaka mbinu za kimtindo zifuatazo zinavyotumiwa katika tamthilia ya *Kifo Kisimani*:
 (i) Kinaya
 (ii) Ucheshi (alama 20)

HADITHI FUPI

K.W. WAMITILA: *Mayai Waziri wa Maradhi*

Jibu swali la 6 au la 7

- 6 "Mwanamke katika *Mayai Waziri wa Maradhi* amefungwa katika ngome ya kijamii." Jadili. (alama 20)

FASIHI SIMULIZI

- 7 (a) Ni nini maana ya mawaidha katika Fasihi Simulizi? (alama 2)
- (b) Huku ukitoa mifano mwafaka fafanua muundo wa mawaidha katika Fasihi Simulizi. (alama 4)
- (c) Eleza sifa saba za mawaidha katika Fasihi Simulizi. (alama 14)

30.2 KISWAHILI (102)

30.2.1 Kiswahili Karatasi ya 1 (102/1)

1. Umuhimu wa michezo na sanaa

- Insha ifuate kanuni zote za utoaji wa hotuba. Pawe na mwanzo ambao unaweza kuuwa ni salamu au wito wa kuhamasisha hadhira inayohutubiwa.
- Waliofika watangulizwe kulingana na hadhi zao/vyeo vyao na utoaji wa lengo la hotuba ili kuvuta nadhari za hadhira.

Sehemu ya kati: Utoaji wa ujumbe kwa kina na mapana na uwe ni wa kweli wala si-porojo.

Sehemu ya mwisho: Hotuba itoe changamoto kwa hadhira na kuipa matumaini. Hatimaye pawe na shukrani na kuaga/hitimisho.

Hoja:

1. Michezo huwezesha wahusika kuimarisha afya/siha na hivyo kuepukana na athari za magonjwa kama ule wa mshtuko wa moyo, shinikizo la damu n.k.
  - 2. Huwaleta watu pamoja, wachezaji kwa hadhira. Mjumuiko huu husaidia kuondoa hisia hasi mionganoni mwa wanajamii na hivyo kuleta utangamano wa kijamii.
  - 3. Hutoa nafasi ya kujiburudisha kwa wahusika na pia hadhira.
  - 4. Hutoa nafasi ya ajira kwa baadhi ya watu kama vile makocha, marefa, wachezaji, waandishi wa habari n.k
  - 5. Baadhi ya michezo kama vile michezo ya kuigiza, unyoshaji wa misuli huweza kuendeleza utamaduni wa jamii.
  - 6. Huwa ni nafasi bora ya kutumia wakati vyema hasa mionganoni mwa vijana ambao wanaweza kujitumbukiza katika mambo yanayoweza kuwadhuru.
  - 7. Kuendeleza ubunifu baina ya wanamichezo/wasanii.
2. Madhara ya utalii
  - Utalii huambatana na ongezeko la uasherati
  - Maradhi ya kuambukiza nayo husagaa.
  - Katika maeneo ya utalii watoto huacha shule kwa wingi kutokana na biashara hii ya utalii.
  - Afyuni nazo huongezeka kupitia kwa watalii k.m. dawa za kulevya.
  - Bei ya baadhi ya bidhaa kupanda maradufu na hili jambo huwatatiza wengi.
  - Wananchi huzuiliwa kwenda katika baadhi ya maeneo kutokana na biashara hii.
  - Ongezeko la uhalifu/ughaidi
  - Maadili huvurugika
  - Utamaduni huathiriwa vibaya.

Faida

- Hutoa nafasi za ajira kwa wenyeji.
- Nchi hupata hela za kigeni ambazo hutumiwa kuiendeleza nchi
- Miundo msingi kama barabara, viwanja vya ndege n.k. huimarika

- Miji nayo hupanuka na kustawi.
  - Wakulima na wenyе biashara zinasohusiana na utalii hufaidika.
  - Mtagusano hupanua utamaduni kwa njia nzuri.
3. Samaki huanza kuoza kichwani
- Mtahiniwa aandike kisa kimoja ambacho kinadhihirisha kuwa asasi yoyote ya kijamii ambayo imepotoka, huanzia kwa viongozi wake. K.m. Iwapo watoto hawana maadili, wazazi ndio waliotangulia kuyakosa.
- 4.
- Hii ni insha ya mdokezo. Insha hii inarejelea kuonyesha namna vijana walivytengwa na kunyimwa nafasi ya kuijendezea katika familia na jamii kwa jumla. Vijana wengi wamepata elimu ya juu ilhali hawana nafasi za kupata riziki.
  - Wengine wameingilia matumizi ya afyuni ilhali jamii haifanyi juhudhi madhubuti za kukabiliana na suala hili.
  - Vijana wengine nao wamekabwa na tamaduni kongwe ambazo zinawanyima nafasi za kuijendezea na kujipatia riziki.
  - Asasi za familia ambazo zinatakiwa kutoa nasaha kwa vijana nazo zimeporomoka na hawapati ushauri huu.

*Mambo haya yote yakijumuishwa kwa pamoja yanaleta hali ambapo vijana wanalinganishwa na bomu linaloweza kulipuka wakati wowote; kwa sababu wao wana nishati ambayo lazima itumike kwa njia ipasayo.

*Kulipuka kwake ni vijana kutumiwa kuzua na kuendeleza fujo na ghasia kama ilivyoonekana nchini Ufaransa na nchini Kenya baada ya uchaguzi wa Desemba 2007.

30.2.2 Kiswahili Karatasi ya 2 (102/2)

1.0 UFAHAMU

- a) Ung'amuzibwete hufanya kazi mtu anapokuwa usingizini/usiku ilhali ung'amuzi hufanya kazi mtu akiwa yu macho/mchana Alama 1 x 2 = 2
- b) Mambo yanayopatikana katika ung'amuzibwete yana sifa hasi.
  - Husicha/hubania mambo ambayo binadamu hawezi kuyasema (kadarnasi/wazi/peupe.)
  - Hubania matamano yasiyokubalika na jamii/makatazo ya jamii.
  - Hubania kauli zilizoharamishwa na miko ya jamii. (Alama 3 x 1=3)
- c) Kwa ishara za ndoto
  - Kwa mitelezo ya kauli
  - Kwa ishara
  - Kwa matumizi ya lugha ya kitamathali katika uandishi.
- d) Freud aliuangalia ung'amuzibwete kama jaa la mawazo mabaya, fikra na dhana hasi ilhali Jung aliwaza kuwili.

AU

- Jung alizuka na ung'amuzibwete binafsi na ung'amuzibwete jumuishi

AU

- Jung aliongezea ung'amuzibwete jumuishi
- e) Ung'amuzibwete una uwezo wa kuathiri ung'amuzi na matendo ya binadamu ya king'amuzi.

(Hoja 1 x 2 =2)

2. MUHTASARI

a) Ni mshikamano wa hisia zinazowafungamanisha watu katika taifa.

- Kuwepo kwa mwelekeo mmoja
- Kuwepo kwa muono sawa/hatima sawa
- Umejengwa kwa hisia za mapenzi kwa nchi yake/uzalendo
- Hauna ubaguzi wa aina yoyote/hauna ukabila
- Kuwepo na falsafa/imani/itikadi sawa

b) Ni mwenye mapenzi makuu kwa nchi yake

- Hawezi kutenda mambo ya kuiletea nchi yake nakama/kuihujumu.

AU

- Matendo yake huangazwa na mwenge wa mema anayoitakia nchi yake.
- Hawezi kutawaliwa na kitiba cha ubinafsi au umero wa kujilimbikizia mali.
- Matendo yake huongozwa na mwelekeo wa kutaka kuiboresha nchi yake.
- Yuko tayari kuhasirika kwa manufaa ya nchi/taifa lake.
- Hana taasubi za kikabila.

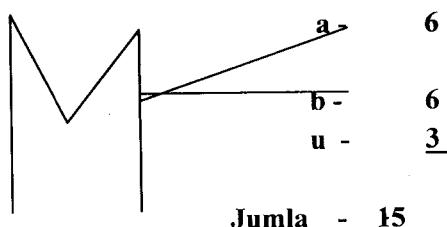
*Kutuza

- Tuza alama 6 katika maudhui ya kishehemu cha (a)
- Tuza alama 6 katika maudhui ya kishehemu cha (b)
- Tuza alama 3 kwa utiririko mwanana katika maudhui.

*Kuadhibu

- Ondoalama 3 kwa makosa 6 ya mwanzo ya kisarufi.
- Ondoalama 3 kwa makosa 6 ya mwanzo ya hijai/tahajia
- Ondoalama 1 kwa kila ziada ya maneno 10 ya mwanzo kisha endelea
kuondoa $\frac{1}{2}$ alama kwa kila ziada ya maneno 5 hadi mwisho wa jibu la mtahiniwa.

*Mtindo wa kutuza

3. MATUMIZI YA LUGHA

- a) Duka la Bahati ambako/mo/po Juma anafanya kazi lina bidhaa nyingi
  - Duka la Bahati anamo/ko/po fanya kazi Juma lina bidhaa nyingi.
  - Duka la Bahati lenye bidhaa nyingi ndipo/lo/mo Juma anamo/po/ko/fanya kazi.

- Juma anafanya kazi katika duka la Bahati lililo/mlimo/palipo/kuliko na bidhaa nyingi
- Juma anafanya kazi katika duka la Bahati ambalo lina bidhaa nyingi.
- Katika duka la Bahati lililo na bidhaa nyingi ndimo/po/ko Juma anafanyakazi
- Katika duka la Bahati ambalo lina bidhaa nyingi ndipo/ko/mo Juma anamo/po/ko fanya kazi.

(Hoja 1 x 2=2)

b) (i)

- Kiambishi ngeli – LI-YA   k.m Jina - majina
- Kujirejelea/kirejeshi
- Kuonyesha uzoefu.
- Kuonyesha ukubwa
- Kuonyesha udogo/udunishaji.

(Hoja 2x1=2)

(ii) **Mifano kwa kila matumizi**

Ngeli	- Jicho lake linauma
Kujirejelea	- Mtoto anajifunza kujilisha
Ukubwa	- Jitu hili ndilo litishalo mno
Udogo	- Kijirembo kile kimerembeka ajabu
Uzoefu	- Juma ni mwimbaji hodari

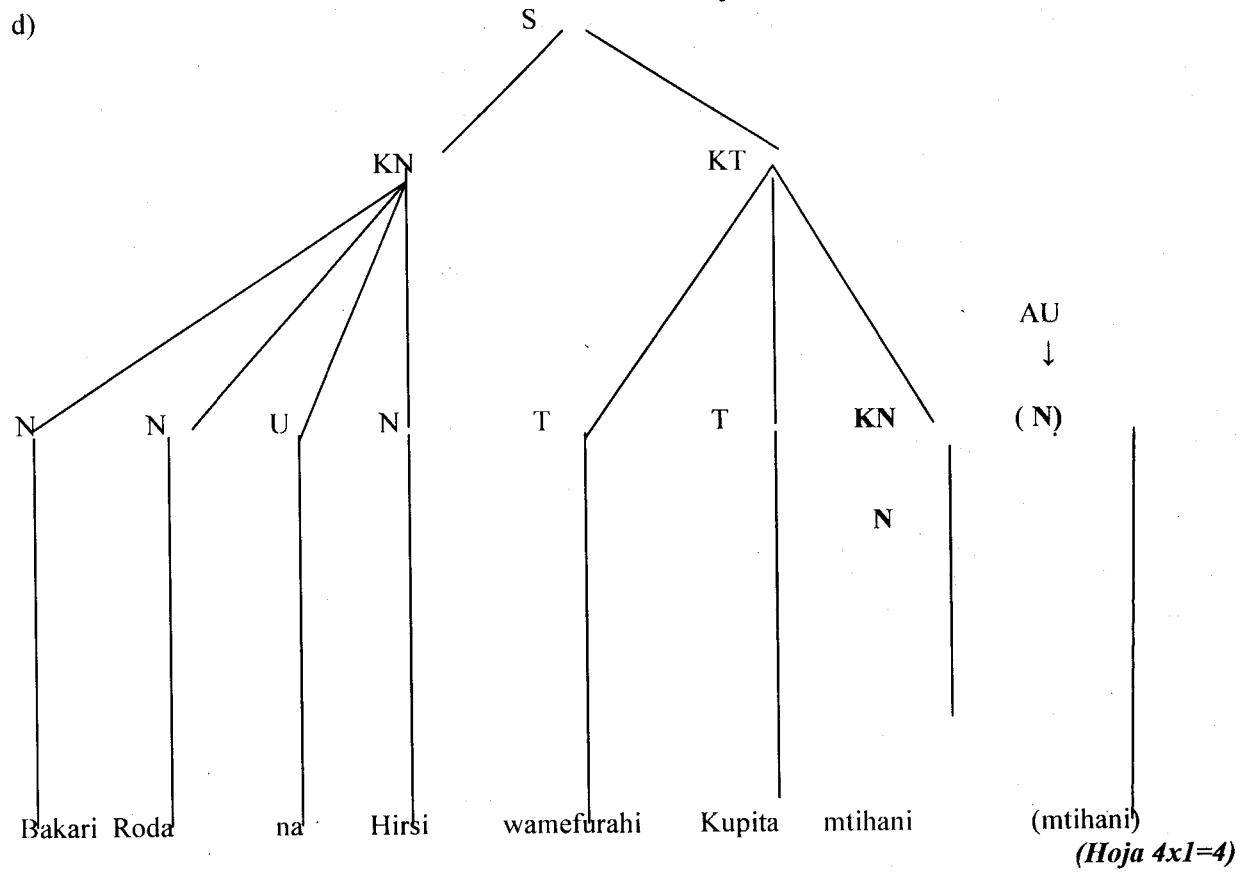
(Alama 1 x 2 =2)

c) **Visawe vya**

- Ukuta   - Kiambaza
-Sera
- Mvulana   - Mvuli
- Shababi (u)
- Ghulamu
- Akiuparaga   - Akikipanda (kiambaza) Akiipanda (sera)
- Akikikwea (kiambaza) Akiikwea (sera)
- Akikisombera (kiambaza) akiisombera (sera)
- Akikiparamia (kiambaza) Akiiparamia (sera)

*Mtahiniwa avitumie visawe hivi kuiandika sentensi upya akizingatia upatanishi mwafaka.

(Hoja 3 x 1 = 3)

c) M, gh

(Hoja 2x½=1)

f) Hufa (pia minyambuliko yoyote ambayo inaonyesha mazoea k.v – hufisha, hufiwa n.k.)

Mfano wa sentensi: Mvuta sigara hufa polepole.

(Alama 1 x2=2)

g) i) Malaiika
ii) Nge pia 'Nge.

h) **Maana**

- Kiharusi - Aina ya ugonjwa
  - Harusi ndogo
- Ugonjwa huu umewatia hofu watu wengine asipokuwemo.
- Ugonjwa huu umewatia hofu watu wengine na yeye akiwemo
- Harusi hiyo imewatia hofu watu wengine asipokuwemo
- Harusi hiyo ndogo imewatia hofu watu wengine na yeye akiwemo.

(Alama 2x1=2)

i)

- Kiganda
- Kiuganda

Alama – jibu moja
Sahihi – 1x2=2

j)

- Hamali ameugua
- Hamali alisema
- Hamali angekwenda hospitali jana

(Alama 3 x 1=3)

k)

- Dovu la kiafrika limeharibu chaka
au
- Jidovu la Kiafrika limeharibu jichaka

(Alama 2x1=2)

l) Wachezaji watashinda mchezo wa leo

(Alama 2x1=2)

m) "Mtapenda kwenda Mombasa wakati wa likizo?"

Baba alituuliza. "Tunataka kwenda Kisumu kwa kuwa hatujaliona Ziwa Victoria."

AU

- Baba aliuliza, "Mtapenda kwenda Mombasa wakati wa likizo?" "Tunataka kwenda Kisumu kwa kuwa hatujaliona Ziwa Victoria." Tulinjibu.

(Alama 1x3=3)

n) Kuonyesha kosa la hijai/maendelezo mabaya.

- Kuonyesha kosa la sarufi
- Kuashiria usafanuzi au maelezo yaliyotolewa chini baada ya maandishi makuu.
- Matumizi ya neno geni/lugha tofauti.
- Kuonyesha tahadhari.

(Alama 1x4=4)

o) Hapo napo sipo nitakapo.

AU

- Hapo napo ndipo nisipotaka/nisipopataka

(Alama 1x1=1)

p)

- Furaha amehama mashambani/kijijini
- Furaha amchama mjini

(Alama 1x1=1)

q)

- Imbisha
- Chokea

(Alama 2x1=2)

4. ISIMUJAMII

a) **Kiswahili Kama Lugha Ya Kitaifa**

- Hifadhi ya amali na utamaduni na ustaarabu wa taifa zima
- Hifadhi ya kumbukumbu za kihistoria
- Hukomesha/husitisha ukabila
- Kitambulishi cha watu wa Afrika Mashariki

- Ni ugwe wa kuunganishia watu katika taifa
- Huwapa watu hadhi na staha
- Hutumika katika utafiti
- Hutumika katika shughuli za
- biashara
- siasa
- elimu
- bungeni
- sheria/mahakama
- Sera
- Kidini
- Ni kitambulisho cha utaifa/hadhi na staha mionganoni mwa mataifa mengine
- Ni chombo cha
  - utangazaji
  - Ajira
  - Burudani
  - Sanaa
  - Mawasiliano
  - Umoja wa kitaifa
- Ni kigezo cha kuchujia wanaojiunga na vitengo mbalimbali.
- Hukuza uzalendo
- Hutumiwa katika uandishi/uchapishaji
- Hutumika katika sherehe za kitaifa.

(Hoja zozote 5x1=5)

b) Kama Lugha Ya Kimataifa

- Ni lugha ya kufunzia vyuoni
- Ni chombo cha mawasiliano katika mikutano ya kimataifa
- Hutumika katika idhaa/kutangazia
- Hutumika katika uandishi/magazeti/majarida
- Hutumika kama chombo cha ajira k.m. B.B.C, VOA, Radio Uchina n.k.
- Kuandikia na kutafsiria maandishi/sanaa n.k.
- Kufanya utafiti
- Kusambazia/kukuzia utamaduni wa mwaafrika.
- Hutumika katika burudani
- Hukuza lugha zingine za kimataifa k.v. Kiingereza, Kichina, Kirusi n.k.
- Hutumika katika kukuzia
  - michezo
  - biashara
- Hukuza amani
- Ni kitambulisho cha utaifa
- Husawazisha watu wa mataifa mbalimbali
- Hutumika katika sherehe za kimataifa
- Hutumika katika teknolojia ya mawasiliano (teknohama)

(Hoja Zozote 5 x 1=5)

30.2.3 Kiswahili Karatasi ya 3 (102/3)

a)

- Haya ni maelezo ya mwandishi kuhusu mawazo ya Selume;
- Anahisi hana mume kwani Shoka amepuuza wajibu wake
- Kama si wanawe, Selume hangejisumbua kutafuta chakula
- Anahisi hana mume kwani shika amepuuza wajibu wake
- Amemwachia jukumu la malezi na kutafuta riziki, kazi ya Shoka ni kudowea alichokitafuta Selume.

($4 \times 1 = \text{alama } 4$)

b) Sitiari/Jazanda:Mifano:Shimiri za baruti — alama 1
Kutaja — alama 1
Mfano — alama 1

Maelezo:

→ Matatizo ya ndoa na maisha ya Selume yanafananishwa na “Shimiri za baruti zanazoshindiliwa moyoni.”

Matatizo hayoo yanamqumiza moyoni

(Alama 2)

(1) Msemo: nahua

Mfano:Kutanga na njia

Maelczo:-hangaika akitafuta, enda huku na huko.

(2) Nidaa/siyahi Lo! katu. Kuonyesha hisia za kuchukizwa na mkondo wa ndoa yake.

(c)

- Kudhulumiwa kwa mwanamke katika ndoa mf.Selume na Shoka.
- Kutowajibika kwa wanaume mf. Shoka
- Wanawake kuendelea kubaki katika ndoa za matatizo kwa sababu ya watoto wao na kujitolea kuteketeza yaliyopuuzwa na waume zao.

(Zozote 2 x 2=4.)

(d) (1)

- Asasi ya ndoa /unyumba – ya Maksuudi na Tamima na ya Maksuudi na Mwanasururu
- Matatizo kati ya mume na mke
- Dhiki zinazowakumba wanawake katika ndoa
- Tamima analazimika kutawa kwa amri ya mumewe Bw. Maksuudi
- Hana ruhusa ya kutoka wala kumwalika mtu nyumbani.
- Analazimika kujifungua nyumbani licha ya ushauri wa madaktari kutokana na msimamo wa mumewe.
- Bi Farashuu anapomsaidia kujifungua anacharazwa vibaya na mumewe na kufukuzwa nyumbani.
- Ananyimwa uhuru wa kuwa na mwanawake mdogo anayeishia kufariki
- Tabia ya Bw. Maksuudi inaishia kuivunja jamaa yao.
- Bw. Maksuudi anamwacha mkewe na kuwafuata wanawake wengine kama Shoka anavyomwacha mkewe na kufuata wanawake wengine huko nje.
- Mwanamke ananyimwa uhuru wa kuishi kama kiumbe anayeweza kujiamulia.
- Mwanamke hana uhuru wa kiuchumi → mf. Mwanasururu ananyimwa urithi wake.

(2). Utengano wa kijinsia/utengano kati ya wanawake na wanaume/mgogoro wa kijinsia/Taasubi ya kiume.

(i) Wanaweke wanatumiwa kama vyombo vya starehe mf. Kazija na Maksuudi, Shoka na Maimumna.

- (ii) Uhusiano kati ya mwanamke na mwanamume unatawaliwa na chuki na kisasi → Biti Kocho/Farashuu na Maksuudi,/Kazija na Maksuudi.
- (iii) Bi Tamima anateswa na Maksuudi hataki kumsamehe na kumrudia anapomtaka kufanya hivyo.
- (iv) Uhusiano wa Maimuna na Bw. Maksuudi babake unaonyesha chuki inayotokana na matendo ya Maksuudi mwenyewe.
- (v) Kazija anapanga njama ya kumfumanisha Maksuudi na mwanawc Mussa.

(3). Ukatili

- (i) Maksuudi anavyomtenda Bi Tamima – kumtawisha
- (ii) Maksuudi anavyomtenda Mwanasururu ...
- (iii) Maksuudi kumpiga na kumtaliki Tamima ilhali ana mimba bichi

(4). Dhiki/Kudhulumiwa kwa Wanawake

- (i) Maksuudi kuwatawisha Bi. Tamima na Maimuna
- (ii) Kumwendea kinyume Tamima (jicho la nje).
- (iii) Maksuudi kumpora Mwanasururu mali yake.
- (iv) Wanawake kuachwa nyuma kielimu na kikazi.

(5). Nafasi ya Mwanamke katika jamii

- (i) Kuishi maisha ya kutawishwa mf. Tamima
- (ii) Kufanya kazi duni mf. Ukahaba, uuzaji wa pombe haramu.

(6). Umaskini

- (i) Wanawake kujihusisha na ukahaba ili wajikimu.
- (ii) Wahusika wengine waliishi katika makazi duni: Biti Sururu, Jeni, Farashuu.
Maudhui yoyote mawili
Kutaja – alama 1 }
Maelezo – alama 3 }

(4 x 2 = Jumla – alama 8)

2. (a) Maisha ya wafanyakazi na vibarua shambani ni duni na ilhali wanaofaidika ni wengine. *(Alama 2)*
- (b) (i) Tabdila – mvuwa, kibaruwa
  - (ii) Lahaja – mte, kutipuza, mtilizi
  - (iii) Mazida – tisiya
  - (iv) Inkisari – ikajinamiya/lingiapo
  - (v) Kuboronga sarufi.
- Kutaja 1, mfano 1 = zozote 2 x 2=4

- (c) 1. **Tamathali:**
i)	Tashhis - ndege watumbuizao
	Uhaishaji/ Uhuishi - upopo uvumao kwa ghadhabu
ii)	Ritifaa — Mito itiririkayo kwa furaha
	— waulize ndege kwa nyimbo
iii)	Taswira — iulize na mito
	— maji itiririkao
	— upopo mkali kwa ghadhabu uvumao
iv)	Takriri — Iulize, waulize, uulize
- Kutaja – alama 1
Kueleza – alama 1
Mbinu yoyote 1 x2 = 2

2. **Mbinu ya kimuundo:**

- i) Usambamba/Takriri — Urudiaji kimuundo
- ii) Kina cha mwisho ni O/kipande 1
- iii) Mizani ni sawa katika kila mshororo - 19
- iv) Utatu/Tathlitha — mishororo mitatu

Mfana 1 Kutaja — alama 1

Kueleza — alama 1

(alama 2)

- (d) i) Jasho la vibarua linafaidi wengine
 ii) Wale wanaonyonya vibarua wajue kwamba wanafanya lilistolstahili.
 iii) Vibarua wenyewe wazinduke (mshairi anauliza maswali ya kuchocheara, ya kutafuta mwelekeo)
 iv) Jamii nayo ijue vibarua wananyonywa.
 v) Wanaotarajiwa kushughulikia haki za vibarua hawajali
 vi) Vibarua wanafanyishwa kazi nyingi kwa malipo duni
 vii) Wanadharauliwa na kutukanwa.

(Hoja zozote 2 x2=4)

- (c) Swali ni kwamba ni nani anayelima na kupalilia mashamba? Mimea inayopatikana kwa wingi shambani ikazaa kwa wingi kutokana na juhudzi za mkulima ambaye ni kibarua. Mwishowe ni nani anayepata utajiri wa mali hiyo yote akajilimbikizia, akanona na kuwa kama ana mimba hata akaongeza magari na kujipatia starehe kama kuwababilisha wanawake. Swali hili liulizwe ili kubainisha ni nani hasa anayefanya kazi hiyo.

(alama 4)

- (f) Kibarua manamba ni jina la :
 i) tajiri au mwenye shamba
 ii) mfanyakazi shambani (Tazama matumizi ya herufi kubwa)

(1 x 2 = 3)

3. (a) (i) Tendo litendwe kwa hekima kulingana na kauli tunazotoa.
 (ii) Ukitenda la faraja utafaidika
 (iii) Mtu anayetoa kauli au kutenda mabaya anajiletea maangamizi au kujivunja heshima.
 (iv) Mtu humfunza mwana ndipo mwana awe na heshima ili yeye kama mzazi asilaumiwe.
 (v) Ni vyema kutenda mema ndipo mtu hupata heshima na baraka
 (vi) Ni vyema kubainisha matendo mazuri na maovu.

(Zozote 4 x 1 = 4)

- (b) (i) Mtu binafsi → kauli zenyenye upendo humfurahisha mtu binafsi.
 →kalima yenye upendo kufurahisha mtima (ubeti 1)
 (ii) Jamii → kuonyana na kuelekezana ni muhimu.
 (iii) Mtoto → ni jukumu la mzazi kumfunza mtoto wake maadili.
 →mtu hufunza mwanawewe, kwanza ajue heshima (ubeti 4)
 iv) Mzazi → nisipokwambia wewe, hukufunza kila jema (ubeti 5)
 Kutaja — alama 1
 Mfano — alama 1

(Hoja 3 x 2 = 6)

- (c) i) Kama kimilizio cha ubeti
 Msisitizo/ukariri wa ujumbe wa mshairi au kama dhamiri yake
 ii) Mtu binafsi, jamii, mzazi au watoto wasipotenda mema, watapatwa na athari ya maovu yao.

(Hoja 2 x 2 = 4)

- (d) Mzazi asipomfunza mwanawe maadili/ambayo yamatwepusha na matatizo mbalimbali/huenda akalaumiwa na jamii/Hata hivyo mtu anayetenda maovu atajiingiza matatizoni kutokana na matendo yake **(alama 4)**
- (e) i) afuwaja – wavamizi, washambulizi
ii) taaluma – wasia/mawaiidha/mbinu za kukabiliana na mambo, mafunzo, ushauri, elimu. **(2 x 1 = 2)**
4. i) Sifa za uongo -- Mtemi Bokono anasifiwa kiuongo na akina Batu.
ii) Tuzo kuwardhisha marafiki na vibaraka mf. Mtoto wa mama Kaloo alipewa kazi, Gege kupewa ardhi
iii) Kuwatenganisha wananchi wasiungane mf. kuvunjilia mbali maandamanu pale Kisima cha Mkoma
iv) Ukachero na upelelezi mf. Mweke, Talui, Batu na Gege nduguye Mwelusi.
v) Matumizi ya askari -- Mwelusi anateswa na kufungwa gerezani, chakula cha Mwelusi kuliwa na askari gerezani.
vi) Ukatli - kupigwa kwa wafungwa – mf. Mtuhumiwa msituni, Mwclusi, Andua na mwanawe Chendeke.
vii) Mauaji – Mwelusi aliuawa, Mtuhumiwa pia.
viii) Ushawishi unaolenga manufaa ya kibinasi – Gege anadanganywa kwambà atapewa bintiye Bokono awe mkewe.
ix) Propaganda/uongo maji ya kisima ni ya wananchi ilhali hawayapati kila siku/kuwekea kiza kijacho, Mtemi anapenda watoto ilhali uwanja umenyakuliwa.
x) Ufisadi – kupatia vibarakala “zawadi” mf kazi kwa mtoto wa Kaloo, ama ule uwanja wa kuchezea watoto katika kijiji cha akina mama Agoro uliopewa Askari Mkuu.
xi) Sheria kali → kuzuia wananchi kunywa maji kila siku, kukutana kwa uhuru.
xii) Vitisho na uoga - Andua kupigwa na askari, kushikwa kifua
- Mwanawe Chendeke kung’olewa meno.
xiii) Tuhuma – Mwelusi kuambiwa ndiye kiongozi wa kabakaba
- Watu kudhaniwa wana makosa mf. Mtuhumiwa
xiv) Kugonganisha jamii tofauti mf. Balusi na Batuiti.
xv) Matumizi mabaya ya Baraza la Hukumu kwa kufanya maamuzi yaliyopendelea uongozi wa Bokono mf. Kanuni za kisima.
xvi) Mapuuza – Bokono kupuuza malalamishi ya wanabutangi mf. Mama Agoro
xvii) Kutia kizuzini/gerezani – Mwelusi analindwa na askari asitoroke.
xviii) Kuhini Mbutwe kutolipwa kwa viti aliyotengeneza ati mbao ni za Butangi
xix) Kuundwa kwa tume za kupumbaza Butangi kuwa matatizo yao yanashughulikiwa.
5. (i) Kinaya
i) Ni matumizi ya maneno au kauli kuelezea kitu au jambo kwa kumaanisha kingine. Yaani maneno huchukua maana na mwelekeo kinyume na mantiki au matumizi ya kawaida ya lugha.
- Ifuatayo ni **mifano** ya matumizi ya kinaya katika tamthilia ya **Kifo Kisimani**:
- ii) Sifa anazolimbikiziwa Mtemi Bokono ni kinaya kwa sababu anatajwa kama mpenda amani, mpenda watoto, mwenye busara, ilhali ni kiongozi mdhalimu, mfisadi na asiyejali maslahi ya raia.
iii) Ni kinaya kwa Mtemi Bokono kuuliza kama mfungwa Mwelusi aliikata minyororo kwa meno au kucha. Chuma hakiwezi kukatwa kwa meno au kucha – hukatwa kwa tupa au msumeno au kifaa cha kukatia vyuma.
iv) Gege ambaye awali hakupatana na ndugu yake Mwelusi baadaye anamwendea mama yao na kudai eti amebadilika na kuwa anampenda Mwelusi na angependa kumuomba msamaha na kumpa pole. Hiki ni kinaya kwa sababu Gege alikuwa anatafuta njia ya kumfikia Mwelusi ili amwangamize.

- v) Ni kinaya kwake Batu kusema kuwa ni rafiki yake Tanya wa tangu jadi na kuwa amemwendea ili wasaidiane. Ukweli ni kwamba alichotaka ni namna ya kumfikia Mwelusi ili aadhibiwe na utawala wa Bokono.
- vi) Sifa anazojilimbikizia mwenyewe- Ni kinaya Bokono kudai anapendwa na wote ilhali mkutano wake unasuwi na watu.
- vii) Ni kinaya Zigu kusema anamtafuta Mwelusi lakini wanapokutana naye pale kisimani hamjui na hata anamulizia.

Maelezo ya kinaya – alama 2
mifano yoyote iliyoiezewa vizuri

(Hoja zozote 5x2=10)

Uongozi wa Bokono ati ni wa manufaa kwa wote ilhali ni kwa manufaa ya rafiki zake

- i) na aila yake;
- ii) Ni kinaya Bokono kujitia ujasiri baada ya ndoto za kutisha ilhali alikuwa na wasiwasi.
- iii) Ni kinaya Bokono kudai ni mvumilivu ilhali Mwelusi anapotoroka gerezani anatishia kuitafuna mifupa ya kina Batu iwapo Mwelusi hatapatikana haraka.

(ii) Ucheshi

Ni matumizi ya lugha ambayo kwayo msanii huichekesha hadhira yake

Hutumiwa kuitisha ujumbe mkali kwa njia nyepesi.

Pia hutumiwa kuwafurahisha wasomaji.

Wasanii wengine huitumia kuondoa uchovu kwa hadhira.

Aidha pana wale ambao huitumia ili kukejeli

Huweza kusababishwa na hali si maneno tu.

Mwandishi wa tamthilia ya Kifo Kisimani ametumia ucheshi ifuatavyo:

- Kauli za Bokono katika mazungumzo na mkewe katika onyesho la pili ni za kuchekesha hasa anapoulilza “Sili? Kwani nafanya nini? Napika? Halafu anapojobu: “Alaa! Unatake kuwa mshairi .... ‘jifunze mbini zaidi za kishairi Tashbihi pekee haitoshi (Asidondoe bali atoe maelezo)
- Gege anapodai mbele ya Bokono atimiziwe ahadi ya kuozwa Binti wa Mtemi, waliomwahidi ambao ni Batu na Mweke wanamwambia kuwa pengine ni mlevi au anaota. Hali hii ni ya kuchekesha.
- Matusi anayotoa Askari III: ni ya kuchekesha
Anasema:” Shenzi! Ningekuharibu sura kabisa. Baradhuli Mkubwa!
Yonda! Mburukenge kikongwe! Kombamwiko! ...
- Kauli ifuatayo ya Askari III vilevile inachekesha.” Umemwona ng’ombe akivuta kiko?
au umemwona mbwa mwenye pembe?”
  - Maelezo ya ucheshi – (alama 2)
  - Mifano yoyote 5 ya ucheshi iliyoiezewa vizuri x 2 =10

6. (i) Ndoa za lazima
Wasichana waliozwa kwa lazima bila kushauriwa – Zena, Naseko.
- (ii) Ndoa za mapema
  - Wanawake, katika jamii ya Zena hawakudiriki kuendelea na masomo baada ya darasa la nne au tano, baadhi yao waliolewa.

- Wasichana kama Naseko wanaozwa wakiwa wadogo na kuwa vyombo vyanya kuzalisha watoto, wanakabiliwa na hatari ya kufa.
- (iii) kutoelishwa hadi kiwango cha juu
- Mzee Mengo kumwoza bintiye angali masomoni kunamnyima binti huyo elimu/kukatiziwa masomo.
  - Zena anaolewa baada ya kukamilisha elimu ya msingi akakosa kijiunga na shule ya upili.
- (iv) Kuvumilia bughudha
- Malalamiko ya Zena kuhusu dhuluma za mumewe hayakusaidia hakuweza kwenda kwao kwani alilazimika kuvumilia bughudha za mumewe – kupigwa na kutukanwa.
- (v) Jamii kutarajia uvumilivu.
- Mamake Zena alivumilia taabu akaishi na mumewe, hivyo alitarajia Zena avumilie dhiki za ndoa kwa matumaini kwamba mambo yangemwongokea baadaye.
- (vi) Uongozi/Ubungo
- Wafuasi wa Zena walikuwa wachache, aila yake, kutokana na mfumo wa jamii usioruhusu wanawake kujihusisha na siasa.
  - Jamii imesheheni mtazamo mbaya kwa wanawake – mabango yake kuandikwa matusi.
- (vii) Mavazi
- Wakati wa kampeni, ilimbidi Zena kuvalia alivyotarajiwa na jamii kwa kujitanda buibui – kitamaduni.
- (viii) Masimango
- Masimango ya wanawake wenziwe yanadhihirisha jinsi taasubi ya kiume ilivyosheheni katika jamii – kwa nini apiganie ubunge hofu ya kutwaliwa waume zao na Zena, kuonyesha ni kasoro mwanamke kuishi bila mume.
  - Wanawake wanaomsimanga Naseko wanadhihirisha jinsi dhuluma dhidi yao inavyohifadhiwa na kuendelezwa nao wenyewe, wamesheheneswa taasubi za kiume kiasi cha kuwa wahafidhina wazo.
- (ix) Kuitwa malaya
- Zena kuitwa malaya anapopigania ubunge ili wamvunje moyo kwa sababu ni mwanamke aliyetalkiwa. Uwanja wa siasa ulionekana kuwa wa wanaume pekee.
  - Walioendelea na masomo waliitwa Malaya au makafiri
- (x) Kuwajibu wanaume
- Mwanamke hapaswi kujibizana na wanaume, bali anapaswa anyamaze – Kisa cha Abdala.
- (xi) Taasubi za Kiume
- Kushindwa kwa Zena uchaguzini kunaashiria athari za mfumo, wa kuumeni usioruhusu wanawake kupigania ubunge.
- (xii) Kuvunjika kwa ndoa
- Ndoa ya Zena inapovunjika analaumiwa na wanajamii kwa kutokuwa na uvumilivu.
- (xiii) Kutopata watoto/kupata watoto
- Zena anapokosa kupata mtoto katika ndoa na Ali, jamii inamlamu kwa hili.
  - Mzee Sakaja - wanawake wa kumzalia watoto

- Bi Ngunga, mkewe Sakaja - alilaumiwa kwä kupata mtoto mmoja tu.
- (xiv) Kuachishwa kazi.
- Mavitu amwachisha Sakina kazi ya ajira ili ashughulikea shamba → Hakuona faida yoyote ya wote wawili kufanya kazi.
- (xv) Kudhibitiwa
- Sakina alidhibitiwa na mumewe ili asiandamwe na wanaume wengine – amenyimwa uhuru wa kujiamulia mambo
- (xvi) Ngome ya mume
- Sakina anaishi ndani ya ‘ngome’ ya mumewe hadi mumc anapofariki ndipo anatambua umuhimu wa elimu.
- (xvii) Chombo cha starehe
- Mwanamke anatumwiwa kama chombo cha starehe – bintiye Mavitu kupachikwa mimba na jirani.
- (xviii) Kutoshirikishwa
- Bi Kija hana uwezo wa kupinga maamuzi ya mumewe wala hashirikishwi.
- (xix) Kutoona kosa
- Wanawake wanaompokea Naseko kwa Mzee Sakaja wanaendeleza kifungo chao kwani hawaoni kosa lolote kuozwa kwa mtoto wa shule
- (xx) Mahari
- Watoto wa kike kuchukuliwa kama njia mojawapo ya kujitajirisha kwa mahari iliyolipwa mf. Naseko.
- (xxi) Utawala
- Chifu kupuuza ubakaji unapotendeka
- (xxii) Kupigwa
- Jamii kuchukulia kama jambo la kawaida kwa wanawake kupigwa hadi wengine wakafa mf. Mke wa pili wa Sakaja na Zena.
- (xxiii) Mahali pa mwanamke
- Mtazamo kwamba mahali pa mwanamke ni jikoni – Naseko na Zena wanakatiziwa masomo ili wakaozwe na kubaki nyumbani Sakina anaachishwa kazi ili akakae nyumbani

(Hoja zozote 10 x 2 = 20)

7. (a) Hiki ni kipera cha fasihi simulizi kinachohusisha mazungumzo yenyé lengo la kuhimiza mwelekeo na tabia zinazokubalika katika jamii. *(Alama)*
- (b) **Muundo wa mawaiidha**
- Mawaiidha yanaweza kujisimamia au yakaegemezwa kwenye utanzu mwinguine km utambaji. Yakiwa yamejisimamia, muundo wake utakuwa ufuatao:
(kuitayarisha hadhira kujua nini kunachofuata)

- Utangiulizi: Hapa anayetoa mawaidha huanza kwa kutoa kauli za kivutia nadhari za hadhira yake ‘km “Naomba mnisikilize kwa makini nk
Uvutaja wa nadhari unawenza kuhusisha utoaji wa kiini cha mawaidha hayo km “Ni muhimu kwa kila kijana na mwanajamii kujua wajibu wake.

→ **Mwendelezo/Uwasilishaji**

Katika sehemu hii mto mawaidha hukazia lengo la mawaidha yake kwa kutumia mambo kama vile udondoaji wa semi au kauli za watu maarufu katika jamii. Lugha fasaha na yenye vinawirisho, viziada lugha, mabadiliko ya kasi ya mazungumzo, kupanda na kushuka kwa sauti, kimya nk.. Mto mawaidha huusia, huonya, huelimisha kutegemea lengo la mawaidha yake.

→ **Hitimisho:**

- Mwasilishaji:** Aghalabu katika sehemu hii mto mawaidha hushirikisha hadhira yake kwa kutaka kusikia msimamo wao kuhusu mawaidha yake.
Hali kadhalika humtaka kila mmoja kuchukua hatua.
Anawenza kuwaomba kueleza ni hatua gani watachukua au kuwasisitisizia umuhimu wa kuchukua hatua huku akitumaini kuwa kila mmoja atafanya hivyo.
- Hadhira – maoni yao, mapendekezo yao, changamoto.

(4x1 = 4)

(c) Sifa za mawaidha

- Huhusisha kundi maalum la wanajamii (watoaji – wapokeaji)
- Aghalabu mawaidha hutolewa na wazee wanaochukuliwa kuwa na hekima
- Hutolewa kwa wadogo, vijana au watu wanaohitaji ushauri
- Watoa mawaidha hutarajiwa kuwa watu wenye haiba, heshima , waadilifu, wajuzi wa mambo na wenye tajriba kuu katika maisha.
- Hutolewa katika mikutadha maalum aghalabu katika hafla/sherehe/miviga, arusi, vikao vya jamaa/familia au pahala popote ambapo yanahitajika.
- Tamathali za semi zinazaovuta nadhari hutumika kwa wingi.
- Hutumia lugha ya kipekee inayoshirikisha maneno yenye maana nzito na inayolenga kuathiri wanaousiwa.
- Huweza kugusia mambo mengi maishani kama vile elimu, rasilmali, maadili, urithi, mapenzi na unyumba, dini, kifo, malezi, uongozi nk.
- Hutofautiana kutengemea jinsia inayohusika. Mawaidha yanayotolewa kwa wavulana huweza kuwa tofauti na yale yanayotolewa kwa wasichana.
- Viziada lugha kama vile kupanda na kushuka kwa sauti, miondoko ya viungo n.k hutumika kwa wingi.
- Huweza kufungamanishwa na visa maalum vilivyotokea katika jamii kusistiza ujumbe.

(Zozote 7 x 2 = alama 14)